

În perioada tîrzie a imperiului, limesul ajunge să fie o adevărată instituție, depășind în multe direcții caracterul inițial de sistem defensiv al graniței, și determinînd apariția unor aspecte specifice economice și sociale, de habitat și ocupații, într-un cuvînt de cultură specifică¹.

Cercetările recente din Dobrogea — și anume mai ales acelea de la Capidava², dar și săpăturile de la Dinogetia³, Tropaeum Traiani⁴, Muzait⁵ și chiar Histria⁶, Callatis⁷ și de la Capul Dolojman⁸, au permis noi concluzii cu privire la trăsăturile caracteristice ale acestei instituții și la durata ei în Imperiul romano-bizantin și bizantin.

În general considerat, limesul roman tîrziu al Dunării dobrogene nu mai este un ansamblu de fortificații garnizionate cu trupe pe una sau două linii, de-a lungul frontierei, legate de drumuri strategice, ci o rețea de fortificații, amplasate în toate punctele de importanță strategică: vaduri (Axiopolis, Capidava, Troesmis ș. a.), porturi (Noviodunum, Argamum, Histria, Tomis, Callatis), încrucișări de drumuri (Ibida sau Libida⁹, Ulmetum și Tropaeum Traiani), puncte de control ale fluviului. În cadrul acestei rețele sînt cuprinse atît forturi militare cît și așezări întărite. De altfel, primele nu pot fi deosebite de celelalte nici prin traseul și detaliile defensive caracteristice ale zidului de incintă, nici prin amenajările interioare — decît în cazuri cu totul excepționale — și aceasta cu atît mai mult cu cît trecerea la sistemul de limitanei era de natură să șteargă diferențele între populația civilă și aceea cu sarcini militare. Este probabil că această confuzie se datorește faptului că populația zonei avea îndatoriri militare în mod egal repartizate, indiferent de ocupații și de situația economică individuală, și că de asemenea întreaga zonă constituia un teritoriu privilegiat, privilegiile — în primul rînd imunități fiscale — răsfrîngîndu-se asupra tuturor locuitorilor acestui teritoriu, în direct raport cu datoriile militare ce le reveneau¹⁰.

Dacă încercăm o sistematizare a complexului de trăsături și date caracteristice, incluzînd toate elementele cunoscute de pe întreg traseul limesului Dunării de jos — atît noile descoperiri din Bulgaria și Iugoslavia cît și monumentele cunoscute mai de mult — trebuie să remarcăm încă de la început o anumită diferență de situație între Dobrogea și restul prispei prebalcanice, datorită în primul rînd poziției geografice, dar și similitudinii importante. Astfel, în întreaga zonă dunăreană, organizația defensivă a graniței prezintă următoarele trăsături:

— fortificarea liniei graniței atît cu forturi, așezări de limitanei agricultori, cît și cu așezări urbane fortificate, constituind un sistem defensiv unitar. De la guri spre Cazane se pot

aminti Salsovia, Aegyssus, Noviodunum, Dinogetia, Arrubium, Troesmis, Beroe, Carsium, Capidava, Axiopolis, Sacidava(?)¹¹, Altinum, Durostorum, Transmarisca, Sextanta Prista, Iatrus, Novae, Nicopolis, Oescus..., Bononia, Pontes, apoi în continuare micile fortificații din Clisuri¹² pînă la Lederata, Singidunum, ș.a.m.d. către Dunărea mijlocie. Sistemul acesta care îmbină într-un ansamblu unitar forturi militare cu orașe întărite se mai întîlnește pe Rin, în Italia meridională bizantină — Capitanate¹³ — precum și pe limesul olandez¹⁴. Limesul Dunării mijlocii, în schimb, era redus, în aceeași vreme, la un șir de turnuri și forturi¹⁵, trădînd o viață mult mai precară și un spate mai puțin puternic. Linia fortificată avea avanposturi în teritoriul inamic — Dierna, Tibiscum¹⁶, Gornea¹⁷, Drobeta, Puținei¹⁸, Sucidava, Turnu Măgurele, Barboși¹⁹, și în acest caz asemănător cu celelalte limesuri renan sau dunărean — superior și mijlociu. În spatele liniei fortificate de graniță se întindea rețeaua internă de fortificații dispusă de-a lungul drumurilor și anume la răscrucele importante. Dacă însă — datorită orientării drumurilor — în general la sud de Dunăre această rețea este orientată perpendicular pe fluviu — d.e. Iatrus, Nicopolis ad Istrum, Augusta Traiana ș. a. m. d., în Dobrogea, rețeaua de adîncime — Ibida, Ulmetum, Tropaeum — constituie de fapt o linie de fortificații mediană, paralelă cu aceea de pe rîpa rîului. Acest fapt, precum și distanța mică dintre Dunăre și Mare, sau altfel exprimat caracterul cvasipeninsular al Dobrogei, dau fortificațiilor de pe malul Mării Negre — Argamum, Histria, Tomis, Callatis — reprezentînd toate așezări urbane întărite, caracterul de cea de a treia linie de fortificații, și fac din aceste cetăți, de la Gurile Dunării și pînă la Varna - Odessos — exclusiv, parte integrantă din sistemul defensiv al Dunării.

Este interesant de remarcat că cele trei linii de apărare astfel definite diferă între ele atît ca tip de fortificație cît și din punct de vedere al garnizoanelor. Astfel, pe linia Dunării se păstrează încă tipul de castru dunărean, de plan patruleter regulat simetric, cu alternanță regulată de turnuri patruletere — uneori și în U — și în sfert de cerc, care se întîlnește la Drobeta, Capidava și Troesmis cetatea de vest, precum și tipul oriental de quadriburgium atît în varianta propriu-zisă — Gornea, Puținei —, cît și în aceea de triunghi cu turnuri circulare la colțuri, în afară de tipul tracic, poligonal — Garvăn, Troesmis est, Axiopolis, Iatrus²⁰, Ostrovul Banului, Novae²¹ — cu turnuri în formă de U, și circulare, cu frunzion patruleter, puternic și cu o tehnică a zidăriei specifică, foarte îngrijită. Acest tip este de fapt exclusiv folosit în fortificațiile de pe liniile interioare, și cunoaște cîteva

¹¹ C. Scorpan, *Sacidava și unele probleme stratigrafico-cronologice ale limesului dobrogean*. Comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Muzeului de arheologie, Constanța, 18—21 octombrie 1971.

¹² *Anciennes cultures du Djerdap*, Belgrad, 1969, p. 78—177.

¹³ Jean-Marie Martin, *Une frontière artificielle: La Capitanate italienne*, în „XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6—12 septembrie 1971, Résumés — Communications”, p. 89—90.

¹⁴ J. E. Bogaers, *Some Notes in connection with the Dutch Section of the Limes of Germania Inferior (Germania Secunda)*, în „Roman Frontier Studies 1967”, Tel Aviv, 1971, p. 71—87.

¹⁵ Tibor Nagy, *The Frontier of Pannonia as reflected by recent Research*, în „Roman Frontier Studies, 1967”, Tel Aviv, 1971, p. 145—151; Sandor Soproni, *Burgus-Bauinschrift vom Jahre 372 am Pannonischen Limes*, în „Studien zu den Militärgrenzen Roms”, Köln-Graz, 1967, p. 138—143.

¹⁶ Marius Moga, *Tibiscum, raport preliminar asupra cercetărilor din anul 1964* în „Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie”, decembrie 1964, vol. I, p. 383—395. Cf. și comunicările la sesiunile muzeelor din 1965, 1966.

¹⁷ Informație personală de la Gheorghe Lazarovici.

¹⁸ Puținei, cf. D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1962, p. 235, nu poate fi datat în sec. II și inclus într-un presupus sistem strategic Drobeta, Puținei, Cătușele (?), Bumbestii, pentru că după tip — săpături nu s-au practicat, iar la suprafață resturile arheologice sînt extrem de sărace — de quadriburgium, se datează în sec. IV e. n. cel mai devreme.

¹⁹ N. Gostar, Ioan T. Dragomir, Silviu Sanie, Șeiva Sanie, *Castellum și castrul roman de la Barboși*, în „Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie”, decembrie 1964, vol. I, p. 419—420.

²⁰ Teofil Ivanov, *Ausgrabungen im Kastell Iatrus (Moesia Inferior) in den Jahren 1958—1962*, în „Studien zu den Militärgrenzen Roms”, Köln-Graz, 1967, p. 152—161.

²¹ Observații personale efectuate în 1967 asupra zidurilor de incintă descoperite de misiunea arheologică bulgaro-polonă.

¹ Cf. cea mai recentă discuție din cercurile de specialitate românești, Șt. Ferenczi, *Sistemul și caracterul așa-zisului „Limes dacicus”* în „AMN”, V, p. 75—98.

² Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava, monografie arheologică*, 1958; Gr. Florescu și colaboratori, *Capidava, raport asupra activității arheologice din 1956*, în „MCA”, V, p. 555—564; Gr. Florescu și R. Florescu, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, în „MCA”, VI, p. 617—628; Gr. Florescu, R. Florescu și Gloria Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava*, în „MCA”, VII, p. 571—582; R. Florescu, *Capidava*, București, 1965.

³ Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, Eugen Comșa, *Dinogetia*, I, București, 1967, p. 14—16, fig. 5.

⁴ V. Barbu, *Adamclisi*, București, 1965; R. Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei*, București, 1968, p. 54—67; Gh. Papuc, *Date noi privind zidirea Cetății Tropaeum Traiani sub Mauriciu Tiberiu*, comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Muzeului de arheologie, Constanța, 18—21 octombrie 1971; Simion Ștefan, *Apeductele de la Adamclisi*, ibidem.

⁵ C. Scorpan, *Sacidava și unele probleme stratigrafico-cronologice ale limesului dobrogean*, comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Muzeului de arheologie, Constanța, 18—21 octombrie 1971.

⁶ *Histria, monografie arheologică*, București, 1954; Aurelian Petre, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantine dans la Scythie Mineure aux VIe et VIIe siècles de notre ère*, în „Dacia”, N. S., VII, p. 317—354.

⁷ Cf. Radu Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei*, p. 40—46.

⁸ Ibidem, p. 87.

⁹ A. Aricescu, *Les fortifications de la Dobroudja à l'époque de Justinien*, în „XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6—12 septembrie 1971, Résumés — Communications”, p. 126—128.

¹⁰ Joachim Marquardt, *De l'organisation militaire chez les romains*, Paris, 1891, p. 368—369.

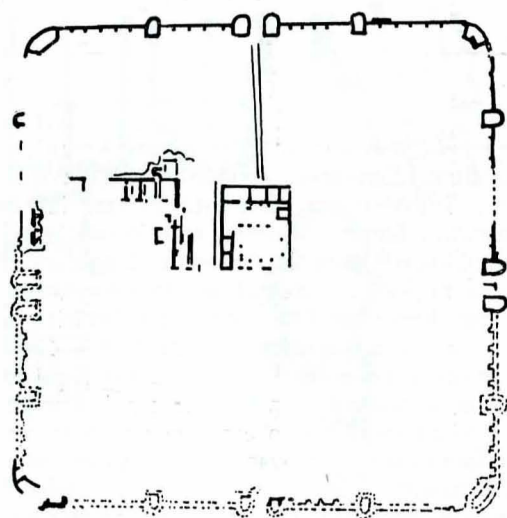

Fig. 1. Castrul de la Cășei (începutul sec. III e.n.).

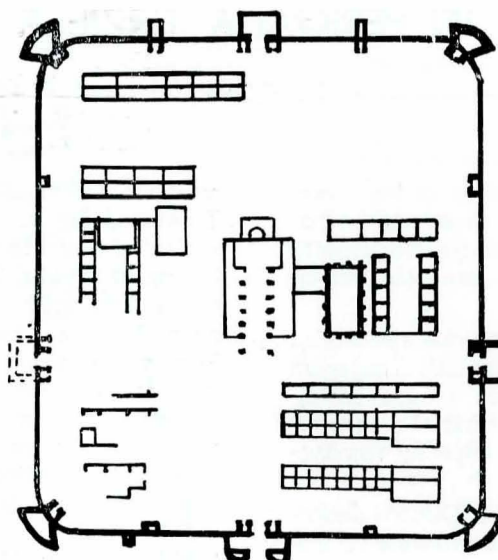

Fig. 2. Castrul de la Drobeta, faza III (sfârșit sec. III e.n.).

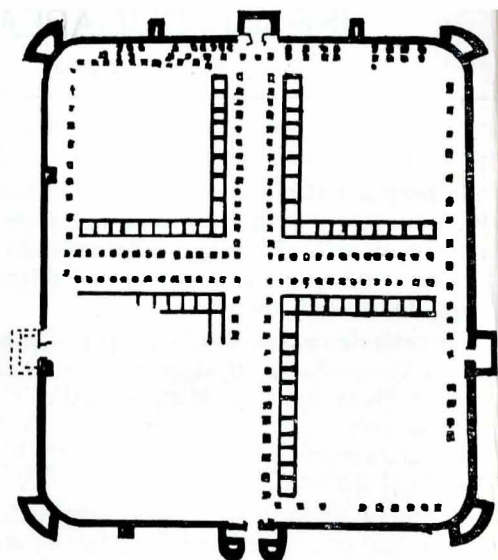

Fig. 3. Castrul de la Drobeta, faza V (sfârșit sec. V e.n. — sec. VI e.n.).

variante importante: una este aceea a fortificațiilor poligonale la care poligonul este de fapt un patrat, transformat în pentagon neregulat, prin tăierea unuia dintre colțuri, și la care frurionul propriu-zis lipsește — Abrittus²², Nicopolis ad Istrum²³. Alt tip este acela la care ansamblul are planul unui pentagon neregulat care păstrează un unghi drept, și a cărui sistematizare interioară pleacă de la o stradă principală, unind două porți opuse, asemănătoare cu Mese din Constantinopol — Tropaeum, Ulmetum. În sfârșit, cea de-a treia variantă afectează forma unui triunghi dreptunghi cu o latură convexă, cu frurion și o singură poartă — Iatrus, Axiopolis, Troesmis (cetatea de est) și Dinogetia.

În general același tip de amenajări interioare se poate identifica atât în cetățile militare cât și în acelea care reprezintă așezări civile fortificate, cu două excepții: Troesmis²⁴ — cetatea de est — și Drobeta²⁵. Aceste două cetăți se prezintă ca niște structuri cu caracter strict militar, și cu mare capacitate de autonomie în rezistență. Caracterul strict militar este dat de locuirea relativ puțin densă a spațiului fortificat, de cruțarea unor mari spații libere — necesare evoluțiilor trupelor de cavalerie — și de însăși organizarea interioară a spațiilor construite și destinate locuirii, care afectează o organizare celulară. Autonomia este rezultatul concentrării unor instalații economice necesare rezistenței — cuptoare de pîine, ateliere de olărie, bucătării etc. Aceste dispoziții și structuri, concretizate în șirurile de celule dublate de portice, mărginind străzile importante și piețele de arme, sînt dublate în cazul cetății de la Troesmis de un cartier de edificii ample probabil palate ale înalților funcționari civili și eclesiastici care își aveau sediul oficial în același loc cu comandantul militar al provinciei, în cadrul garnizoanei de la Troesmis. De altfel, atât Troesmis cât și Drobeta par să aibă un caracter deosebit în cadrul celorlalte fortificații de pe limesul dunărean. Astfel Drobeta reprezintă un cap de pod fortificat, garnizonat cu trupe care-și aveau probabil baza la sud de Dunăre și ocupau fortificația de pe malul stîng, pe rînd și temporar, așa încît nu este caracteristic pentru o așezare fortificată de limitanei, iar Troesmis cetatea de est constituia probabil comandamentul Legiunii II Herculia, și prin aceasta trebuie să fie considerată doar ca un imens corp de gardă și nu ca o fortificație obișnuită. De altfel, existența altei cetăți — aceea de vest — contemporană, și în cadrul suprafața așezării, ar putea fi o dovadă tocmai pentru faptul că nucleul fortificat al garnizoanei de limitanei era această cetate și nu aceea de est, cel puțin în secolul V e. n. În celelalte cetăți, ca și în cartierul comandamentului de la Troesmis se întîlnesc tipuri de edificii similare cu acelea din așezările urbane fortificate: palate cu peristil și adesea cu capelă privată, de tipul celor identificate de prof. Em. Condurachi la Histria și Callatis²⁶ și care se reîntîlnesc la Ulmetum, Troesmis, probabil

Capidava²⁷, Dinogetia²⁸, Abrittus²⁹, basilici, în general trinavate, cu nartex simplu și absidă, ca aceea de la Histria din cartierul de vest, identificate la Dinogetia³⁰, Troesmis, Capidava³¹, Beroe³², Axiopolis³³, Iatrus³⁴. Nu s-au identificat pînă acum nici cazărmi, nici locuințe familiare, cu excepția aceluia de la Dinogetia, insuficient publicate și comentate pînă acum. Din cîte se poate desprinde, atît din planurile săpăturilor de la Dinogetia cît și din fragmentele de ziduri surprinse în secțiunile practicate de Vasile Pârvan la Ulmetum, pare să fie vorba de structuri compacte de tip insula, așa cum au fost identificate și la Histria în nivelul aparținînd sec. V—VI e.n. în sectorul de vest.

Toate aceste constatări ridică problema regimului limitanei și aceea a structurii teritoriale și urbanistice ale așezărilor lor. În judecarea acestei probleme trebuie luate în considerare atît datele de istorie militară caracteristice, comparate cu constatările de ordin arheologic cît și informațiile privind organizarea teritorială a provinciei. Înainte însă de a intra în discuția regimului trupelor de limitanei se impune precizarea zonei pe care aceștia o ocupau. În acest sens trei fapte cunoscute pe cale arheologică par să se coroboreze pentru a orienta investigația. Este vorba în primul rînd de atestarea epigrafică a Pedaturii Lanciarium Iuniorum — unitate aparținînd corpului de armată central al comitatensilor — în vremea lui Iustinian (?) la Ulmetum, și de identificarea unor fortificații secundare, alipite incintei urbane la Tropaeum Traiani³⁵ și la Nicopolis ad Istrum³⁶. Cele două fortificații nu au fost suficient investigate, și nu avem aproape nici o dată cu privire la amenajările lor interioare. Dar simpla lor alipire de incintele urbane indică o diferență funcțională importantă, cum ar fi aceea dintre o așezare și o garnizoană militară.

Dar în sistemul de limitanei, existența unei garnizoane diferite de așezarea fortificată este de neconceput. Așa încît trebuie să presupunem că cele două orașe, situate de altfel pe liniile interioare ale limesului, nu aveau regim de limitanei, și că garnizoanele lor aparțineau tot trupelor de comitatenses.

În ceea ce privește orașele maritime din Dobrogea, ale căror legături cu limesul Dunărean erau directe și importante, formînd a treia linie a acestuia, acestea serveau probabil drept stațiuni flotei, și în afara îndatoririlor de autoapărare (atestare, între

²⁶ Em. Condurachi, *Problema unor basilici creștine de la Histria și Callatis*, în: „Pontica”, 4, p. 173—190.

²⁷ Un asemenea palat este probabil la Capidava, comandamentul, publicat în R. Florescu, *Capidava*, București, 1963, p. 15.

²⁸ Săpăturile prof. I. Barnea din ultimii ani.

²⁹ Idem nota 22.

³⁰ I. Barnea, *Garvăn-Dinogetia*, București, 1961, p. 19—21.

³¹ Săpături recente ale lui Simion Ștefan, cf. R. Florescu, *Capidava*, p. 19—20.

³² Informații personale de la Petre Aurelian. Este vorba de o mare bazilică extra muros.

³³ R. Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei*, p. 71.

³⁴ Vezi nota 20.

³⁵ R. Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei*, p. 67.

³⁶ Vezi nota 23.

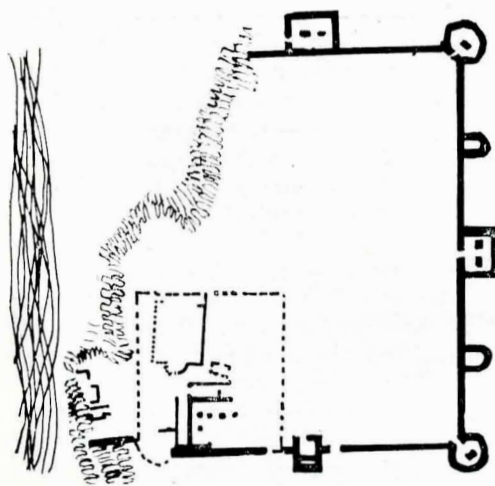

Fig. 4. Castrul de la Capidava (sec. IV e.n.).

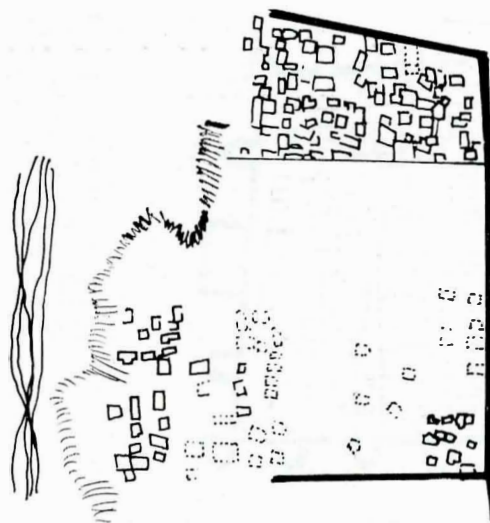

Fig. 5. Așezarea fortificată de stratiotai de la Capidava (sec. IX—XI e.n.).

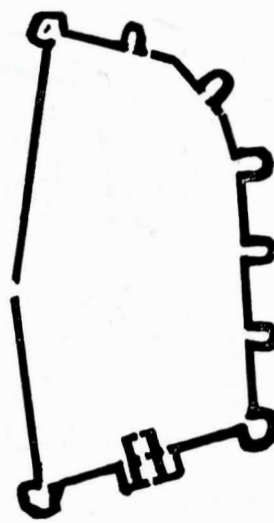

Fig. 6. Cetatea Dinogetia (sec. IV—VI e.n.).

alte, și de inscripția din turnul măcelarilor de la Tomis)³⁷ aveau și altele legate de flota pontică³⁸.

Așadar trebuie să limităm zona cu regim de limitanei numai la malul Dunării propriu-zis, considerând că restul teritoriului dobrogean și prebalcanic a avut același regim de sol provincial obișnuit, ca și din alte zone. Faptul că pe țărmul Mării Negre, s-au folosit numai fortificațiile urbane, fără constituirea unui Litus, ca acela saxon din Britannia³⁹ sau acela belgic⁴⁰ — frontieră maritimă, special fortificată —, arată că pericolul raidurilor și invaziilor maritime era relativ puțin important, și că i se putea face față cu forțele flotei din Pontul Euxin.

În ceea ce privește constituirea sistemului de limitanei, acesta nu poate fi desprins de întregul proces de dezvoltare teritorială, economică și socială a provinciei. În acest sens trebuie amintite etapele de dezvoltare ale armatei romane, în paralel cu evoluția teritorială și social-economică a provinciei. Prima măsură pe calea transformării armatei mobile romane într-o armată teritorială de tip limitanei a fost aceea luată de Hadrian cu privire la recrutarea locală⁴¹. Noul sistem de recrutare a avut drept consecință legarea soldaților romani de un anumit teritoriu, și în mod special în Dobrogea, unde toată zona de frontieră, organizată în limes de Traian, constituia teritoriu sub jurisdicție militară⁴², a generat apariția în preajma castrelor a unor așezări de caracter cvasiurban, constituind centrul „administrativ” al zonei înconjurătoare.

Este interesant de remarcat că la sfârșitul sec. II — începutul sec. III e. n. aceste teritorii sînt suficient de populate și de dezvoltate economic ca să fie necesară o delimitare interesantă⁴³. Odată cu reformele care începînd cu epoca Severilor au continuat de-a lungul sec. III pentru a ajunge în sec. IV e. n. la permiterea căsătoriei soldaților⁴⁴ și a locuirii familiilor lor în interiorul fortificațiilor, castelele devin de fapt nucleele și centrele înseși ale acestor teritorii cu jurisdicție militară, iar instituția limitanei nu face decît să oficializeze o situație de fapt, rod al unei îndelungi evoluții istorice. Este interesant de remarcat că observațiile efectuate în nivelul al treilea — datînd din a doua jumătate a sec. III e. n. — de la Drobeta, permit surprinderea acestui proces. Încăperile mari, servind la cazarea unei întregi subunități, din cazărnicile sec. II e. n., sînt înlocuite în această perioadă cu mai multe grupuri mici de cîte două încăperi comunicînd între ele, și servind la cazarea unei familii⁴⁵. În interiorul acestor cvar-

tire familiale s-au surprins vetre cu gădină, amenajate în așa fel încît să permită gătirea mîncării, iar pe agger s-au putut identifica atît cuptoare de pîine cît și vetre de gătit, denotînd odată cu necesitatea unor organizări gospodărești, indispensabile familiilor, rezolvate prin improvizații, și o anumită relaxare a disciplinei, care de asemenea, constituie un epifenomen normal în condițiile transformării armatei de profesie într-una de țărani-grăniceri.

Această organizație astfel constituită, s-a dovedit deosebit de rezistentă și vitală la Dunărea de Jos, această vitalitate datorîndu-se nu numai unei economii urbane mai dinamice, așa cum pe drept cuvînt observa Henri Pirenne⁴⁶, ci și a unei mai solide structuri a teritoriilor rurale din Imperiul de Răsărit. Comunitățile rurale relativ importante, bazate pe proprietatea mică și mijlocie — nu pe latifundii ca în vestul imperiului — și pe cheagul social deosebit de rezistent pe care îl comportă formele de organizare satească, au constituit rezervorul de forțe umane care au permis regenerarea sistemului de pază a graniței, în ciuda repetatelor raiduri de pradă ale migratorilor germanici, care, de altfel aveau drept obiectiv principal aglomerațiile urbane în care se aduna și depozita prada virtuală care-i atrăgea pe teritoriul imperiului. Că este așa o demonstrează nu numai numărul mare de așezări din preajma Dunării datînd din sec. IV—VI e. n., al căror număr datorită cercetărilor prea puțin dezvoltate, nu poate fi decît aproximat⁴⁷ pe baza unor investigații de suprafață cu caracter de sondaj, mai probabil fără valoare de eșantion statistic, dar și faptul că sistemul de fortificații din această vîntă cuprinde numai așezări întărite și garnizoane importante, și nu turnuri și castele doar, ca pe Dunărea mijlocie⁴⁸. În sfîrșit un semn sigur de prosperitate și vigoare a așezărilor limitaneiilor de la Dunărea de Jos este și faptul că pe malul Dunării dobrogene s-au putut identifica în sec. IV—V e. n. circa 14 sedii de episcopii⁴⁹.

În aceste condiții, în timp ce limesurile renan și ale Dunării de sus și mijlocii, s-au prăbușit încă din sec. IV⁵⁰ sau cel mai tîrziu la începutul sec. V⁵¹, cel al Dunării de Jos a rezistat pînă ce loviturile sistematice și distrugătoare ale coaliției avaro-slave l-au doborât. În general specialiștii au acceptat ideea că această distrugere a limesului Dunării de Jos a fost definitivă⁵². O serie de observații și fapte noi, referitoare mai ales la limesul dobrogean, permit o repunere a problemei. Astfel se pare, în primul rînd că bizantinii — întrucîtva printr-un fel de ficțiune juridică, care însă nu era total lipsită de un temei real — i-au considerat

³⁷ V. Pârvan, *Zidul cetății Tomis*, p. 419.

³⁸ A. Bouché-Leclercq, *Manuel des Institutions Romaines*, p. 335, care însă nu citează Tomis, nici Callatis, ci numai Trapezunt, Perint și Cizic.

³⁹ Leonard Cottrell, *The Roman Forts of the Saxon Shore*, Londra, 1964.

⁴⁰ J. Mertens, *La nécropole du castellum de Oudenburg*, în „Roman Frontier Studies, 1967”, Tel-Aviv, 1971, p. 59—70. Cf. nr. 39.

⁴¹ A. Bouché-Leclercq, *op. cit.*, p. 294—295.

⁴² Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, p. 18—20.

⁴³ La sfîrșitul sec. II și începutul sec. III se plasează toate inscripțiile — pietre de hotar — cunoscute în Dobrogea (ale vicusului Ulmetum, ale villei Maesiei Pudentilla, ale civitatis Ausdecensium).

⁴⁴ A. Bouché-Leclercq, *op. cit.*, p. 328—329.

⁴⁵ Cf. nota 25, *op. cit.*, p. 146—148.

⁴⁶ H. Pirenne, *Les grands courants de l'histoire universelle*, I, p. 407—414.

⁴⁷ Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, p. 245—247; „MCA”, V, p. 562.

⁴⁸ Vezi nota 15.

⁴⁹ I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei*, vol. II.

⁵⁰ B. Beck și H. J. Kellner, P. Petru, F. Křizák, Soproni, în „Studien zu den Militärgrenzen Roms”, Köln-Graz, 1967; precum și Mertens, Bogaers, Roller, Schönberger, în „Roman Frontier Studies, 1967”, Tel Aviv, 1971.

⁵¹ J. J. Hatt, *Les enseignements historiques de vingt années de fouilles en Alsace et en Moselle*, în „Roman Frontier Studies, 1967”, Tel Aviv, 1971, p. 94—97.

⁵² *Istoria României*, vol. I, p. 605—606.

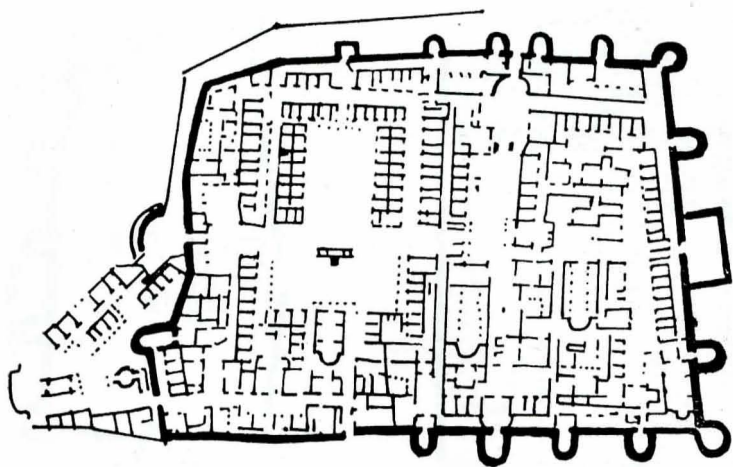

Fig. 7. Castrul de la Troesmis (sec. IV—VI e.n.).

pe slavi ca apărători ai limesului în calitate de federați (*ypo ton pakton ontas*)⁵³.

Din acest punct de vedere, așezarea unor grupe de slavi pe locul vechilor fortificații romane — ca la Popina, Silistra, (R. P. Bulgaria)⁵⁴ are poate tocmai semnificația unei reconstituiri a limesului în noile condiții, interpretare pentru care pledează și constituirea formației celor șapte triburi slave⁵⁵, din zona de la nord de Balcani, în cea de-a doua jumătate a sec. VII e. n.

Este posibil ca și bulgarii la venirea lor, să fi fost considerați de bizantini, tot drept niște federați, însărcinați cu paza limesului dunărean, în schimbul unui teritoriu anumit. Pactul încheiat curînd după venirea lor cu „cele șapte triburi”⁵⁶ ne indică pe de o parte o similitudine de condiție politică și juridică între acestea și noii veniți, pe de alta o repartizare a sarcinilor ca și a teritoriilor, prin bună înțelegere. Iar veleitățile ulterioare de hegemonie ale bulgarilor, au fost așa cum se știe, la originea unor împotriviri adesea violente, soldate cu emigrarea masivă a slavilor în zonele controlate direct de Imperiul bizantin⁵⁷, emigrare despre care încă se mai face mențiune în tratatul de pace dintre Krum și bizantini, de la 814⁵⁸. Pe aceeași linie se înscriu și raporturile haganului Tervel cu bizantinii⁵⁹, cărora le acordă ajutor militar, și a căror suzeranitate o recunoaște tocmai prin povestirea campaniei de ajutorare, în celebra inscripție de pe relieful Cavalerului de la Madara⁶⁰.

Cînd procesul de supunere a slavilor se va încheia, și sub hanul Teleț haganatul bulgar se va simți destul de puternic și de unitar ca să adopte o politică net independentă și ostilă față de Bizanț, imperiul nu va mai păstra aceeași atitudine tolerantă, și va lua măsuri de încercuire și limitare a pericolului. Constantin al V-lea a fortificat granița dintre Tracia și Bulgaria⁶¹ și, așa cum am avut prilejul s-o arăt în altă parte, a organizat thema maritimă a Lycostomionului⁶². Din această vreme trebuie să considerăm că Dobrogea a redevenit bizantină. Săpăturile de la Capidava au permis pentru prima dată să se identifice o așezare fortificată, cu sigure trăsături de organizare interioară de caracter militar⁶³. Apoi observații noi de la Garvăn au confirmat existența unor așezări de stratiotai pe malul drept al Dunării⁶⁴. Dar o considerare a tuturor știrilor pe care le avem cu privire la zona dunăreană în sec. IX—XI ne permit să constatăm un sistem

închegat de fortificare a graniței riverane, cu cel puțin două — Cernavodă—Hinog⁶⁵ și Hirșova⁶⁶ —, dacă nu trei — și Vicina — centre întărite cu fortificații de zid și cu o serie continuă de așezări satești întărite cu ziduri de incintă din piatră cu pămînt, sau prin refolosirea zidurilor mai vechi ale fortificațiilor romane deasupra cărora sînt situate — Capidava, Piatra Frecăței-Beroe⁶⁷, Turcoaia-Troesmis⁶⁸, Garvăn-Dinogetia, Vicina.

Este cel puțin ciudată și suprapunerea de la Ulmetum-Pante-limonul⁶⁹, unde peste fortificația romană din sec. IV—VI e. n. a fost surprinsă alta din sec. IX—XI. Chiar dacă nu se poate constata suprapunerea unor așezări medio-bizantine peste toate așezările romane — de altfel cercetările sînt departe de a fi epuizate domeniul — și chiar dacă rămîn încă destule probleme deschise în legătură cu epoca la care ne referim, două fapte ne par cîștigate din scurta analiză de mai sus; — mai întîi că în sec. IX—XI Imperiul bizantin a reconstruit un sistem de apărare frontalieră pe Dunăre atît de asemănător, în multe privințe, cu acela roman tîrziu, încît se poate afirma fără greș că limesul Dunării de jos nu este distrus definitiv de către raidurile pustiitoare avaro-slave, ci că a cunoscut o renaștere și o ultimă epocă de înflorire în sec. IX—XI. Apoi că aceste similitudini nu pot fi doar întîmplătoare și nici numai formale, ci că trebuie să aibă drept suport structuri teritoriale și social-economice, care au fost moștenite din perioada protobizantină. Această din urmă constatare ni se pare deosebit de prețioasă în cadrul problemei continuității, care capătă un suport neașteptat de consistent pe această cale.

Cînd către sfîrșitul primei treimi a sec. XI cetățile de pe Dunăre ale stratiotailor din Dobrogea au căzut sub loviturile popoarelor migratoare din stepă, pentru că imperiul, pradă din nou unor vicisitudini interne le abandonase, lăsîndu-le să facă față presiunii de la hotare numai cu forțele lor puține; odată cu ele s-a prăbușit ultimul limes al imperiului. După această dată, fortificațiile nu se vor mai asambla în rețele continue și se vor prezenta, ca și în apus, celular ca niște puncte autonome — orașe sau puncte obligate — apărînd o comunitate, sau un acces, dar nu un teritoriu.

Dar ultima instituție de tip antic nu a dispărut fără să contribuie — odată mai mult — la procesul complex și îndelungat al formării poporului român.

Résumé

L'auteur passe en revue l'information littéraire, épigraphique et archéologique concernant le limes danubien à l'époque tardive, aboutissant aux conclusions suivantes:

— Le limes a un régime juridique spécial, qui n'affecte cependant pas le centre de la Dobroudja, où se trouvent en garnison des troupes de *comitatenses*.

— Le limes forme un système complexe de fortifications, citadelles militaires et établissements fortifiés, groupés en trois lignes successives: la ligne du Danube (Salsovia, Aegyssus, Noviodunum, Dinogetia, Arrubium, Troesmis, Beroe, Carsium, Capidava, Axiopolis, Sucidava); une ligne centrale (Hiole, Ulmetum, Tropaeum); enfin, le rivage de la Mer Noire (Argamum, Histria, Tomis, Callatis), qui servait de base navale.

— On relève sur le limes, à partir du IVe siècle, quatre types de fortifications: le type danubien (Drobeta, Capidava, Troesmis-ouest, Nicopolis ad Istrum); le type thraco-romain (Dinogetia, Troesmis-est, Tropaeum, Ulmetum, Abritus, Iatrus, Novae); le type pontique (Argamum, Histria, Tomis, Callatis); le type *quadriburgium* (Puținei, Gornea, Insula Barului, les fortifications de la rive droite du défilé des Cazane).

— Font également partie du limes danubien les têtes de pont de la rive gauche (Tibiscum, Dierna, Gornea, Drobeta, Puținei, Sucidava, Turnu Măgurele).

— Contrairement au limes du Moyen-Danube et du Rhin le limes du Bas-Danube constitue un système de constructions consistant, ayant un caractère d'institution provinciale. Il a conservé ce caractère de système consistant jusqu'au début du VIIe siècle, tandis que le limes des provinces centrales et occidentales s'est pulvérisé et a subi des modifications structurales. Il a été reconstitué au IXe siècle, lors de la reconquête byzantine, par la création d'établissements fortifiés de *stratiotai* (paysans frontaliers byzantins) sur l'emplacement — exactement le même souvent — des anciennes fortifications de l'époque romaine tardive. A cet égard, un exemple concluant est celui de Capidava, où le tracé du mur d'enceinte lui-même coïncide avec celui du camp romain des IVe—VIe siècles.

⁵³ Cf. nota 33.

⁶⁶ R. Ciobanu, *Un monument istoric puțin cunoscut. Cetatea Hirșova*, în „BM”, nr. 1, 1970, p. 25—30; A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hirșova*, în „Pontica”, 4, p. 351—370.

⁶⁷ Nu este cunoscută o fortificație datînd din această vreme la Piatra Frecăței, dar o așezare feudală timpurie suprapune cetatea romană de aici.

⁶⁸ O situație similară a fost sesizată la Troesmis, unde ambele cetăți — de est și de vest — sînt suprapuse de așezări de la începutul feudalismului.

⁶⁹ V. Pîrvan, *Cetatea Ulmetum*, II, 1, pl. XXVIII, fig. 1, nr. 6, 8, publică fragmente ceramice caracteristice pentru secolele IX—XI, pe care le raportează la știrea din Procopius, în care se menționează existența slavilor la Ulmetum în vremea lui Iustinian.

⁵³ Alexander Avenarius, *Die Awaren und das Byzantinische Reich im 7. Jahrhundert*, în: „XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6—12 septembre 1971, Résumés — Communications”, p. 78.

⁵⁴ Живка Вълчарова, *Славяно-Българското селище край село Попина Силистренско*, Sofia, 1956.

⁵⁵ République Populaire de Bulgarie, Sofia, 1955, p. 11—12; G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État byzantin*, p. 133—134; 147—148.

⁵⁶ G. Ostrogorsky, *Idem*, p. 157; République Populaire de Bulgarie, p. 12.

⁵⁷ G. Ostrogorsky, *idem*, p. 197—198.

⁵⁸ V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, nr. 41.

⁵⁹ Louis Halphen, *Les barbares*, Paris, 1930, p. 174; G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 171—172, 185.

⁶⁰ Мадарският Кодекс, Sofia, 1956; V. Beševliev, *Idem*, nr. 1.

⁶¹ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 197—198.

⁶² R. Florescu și R. Ciobanu, *Problema stăpînirii bizantine în nordul Dobrogei în sec. IX—XI*, comunicare prezentată la Sesiunea științifică a Muzeului de arheologie, Constanța, 18—21 octombrie 1971.

⁶³ Radu Florescu, *Date noi de la Capidava în legătură cu cultura materială a zonei Dunării de Jos în perioada anterioară campaniilor lui Ioan Tzimiskes*, „Apulum”, VI, p. 259—268; cf. mai sus nota 62.

⁶⁴ *Dinogetia*, I, p. 31.